

היחסים בין המדינות הם יחסים בין עמים

יורי קאנור

הקשר הישראלי-רוסי בנוי לא רק על אינטרסים לאומיים אלא במידה רבה גם על רגש של חיבה הדדית בין שני העמים. האנטישמיות הממלכתית, שהייתה סימן היכר של המשטר הסובייטי, הפכה עם התמוטטותו לנחלתן של קבוצות השוליים בחברה הרוסית המודרנית, מאחר שלא טופחה עוד על ידי הרשויות. סקרי עמדות הציבור הרוסי ביחס לישראל וליהודים בשנים האחרונות מבססים טענה זו.

כינונם של יחסים דיפלומטיים בין מדינות או חידושם (כמו במקרה של רוסיה וישראל) משקף ולעיתים אף מהווה המשך ליחסים בין העמים (כמו במקרה דנן), אולם אין זה כך תמיד. לדוגמה, ההכרה ההדדית על כלל השלכותיה הדיפלומטיות – שבאה לאחר החתימה על הסכמי השלום בין ישראל למצרים בשנת 1979 ובין ישראל לירדן בשנת 1994 – לא הביאה לשינוי ביחסן של רוב האוכלוסיה ושל רוב האליטה האינטלקטואלית המקומית כלפי יהודים וכלפי ישראלים. למרות עשרות שנים של קשרים רשמיים ברמה המדינית, יחס זה נשאר ללא שינוי. הוא עודנו נע בין חשדנות וקנאה חולנית לשנאה גלויה המתפרצת מעת לעת בבתי הפרלמנט ובמהומות רחוב, שבהן קורא ההמון לנתק את היחסים עם ישראל ולחזור למצב שקדם לכינונם. אילו גורמי ההנהגה במצרים ובירדן הלכו שבי אחרי הרחוב הזועם, הניתוק אכן היה מתרחש, ויותר מפעם אחת. למרבה המזל, ראשי המדינות מבינים אילו השלכות עלולות להיות לכך ויודעים כיצד לרסן את ההמון בזירה הפנימית. יש הסבורים כי אפשר היה לקדם במהירות רבה יותר את תהליך הנורמליזציה בין המדינות הסוניות המתונות לישראל (המכונה 'הסכמי אברהם') ולשלב בו מדינות נוספות, אלמלא הדעות הקדומות האנטי-ישראליות שהושרשו בדעת הקהל במדינות אלו. המנהיגות והאליטות השולטות במדינות מוסלמיות רבות מוכנות זה זמן רב לנורמליזציה עם ישראל. הן מקיימות עימה קשרים חשאיים, אבל תהליך הסדרת היחסים ביניהן לבין ישראל נבלם באופן מלאכותי עקב חשש של מנהיגים אלה לעורר את זעמו של הציבור המקומי, שהתנגד לכל הסדרה עם ישראל. במשך יותר מחצי מאה טיפחו השלטונות הערביים בקרב הציבור במדינותיהם שנאה כלפי יהודים וכלפי ישראל, תוך שימוש בכלל האמצעים האידיאולוגיים העומדים לרשותם. כעת, כאשר עמדתם השתנתה, נאלצים המנהיגים להתחשב בדימויים השליליים שהם עצמם טיפחו בקרב אזרחיהם. האידיאולוגיה של שנאה לישראל, שנזרעה בעבר באוכלוסיה, ממשיכה להתקיים בתוכה בגדר הנחות יסוד מוסריות לאומיות. יהיה זה קשה ומסוכן להרוס אותן באמצעות לחץ מלמעלה, אף על פי שהמצב המדיני והאסטרטגי השתנה מן היסוד.

במילים אחרות, אין זה משנה כמה יהיה זה הגיוני, פרגמטי ונכון מבחינת התזמון לכונן יחסים רשמיים וידידותיים עם ישראל ברמת הממשלות. יחסים אלה לא יוכלו להתפתח באופן טבעי אם הם לא יזכו לתמיכה במישור הרגשי מצד העם.

לאחר הפרסטרויקה, בסוף שנות ה־80 ותחילת שנות ה־90 של מאה הקודמת, הפגינה החברה האזרחית בברית המועצות ולאחר מכן ברוסיה גמישות בתפיסת עולמה, והרבה יותר סובלנות ונכונות לשינויים מאלו שמגלה החברה האזרחית הערבית של ימינו.

המגמה הכללית לפתיחות, לביטול האיסורים האידיאולוגיים ולהערכה מחדש של הנחות היסוד המדיניות, שהתפתחה בדרגים המדיניים הגבוהים ביותר בברית המועצות, הביאה גם להתרחקות מאופן ההתייחסות הרשמי השלילי ליהודים, למדינה היהודית ולמעשה לציונות, שהתקיים במשך עשרות שנים. מייד עם הסרת החסמים האידיאולוגיים הנוקשים והאטומים החלו מגעים הדדיים והוסדרו דרכי תקשורת שבהן זרם מידע רב. אז התעורר גם העניין הרב בישראל, ולא רק בקרב האוכלוסייה היהודית של ברית המועצות אלא גם בחברה הסובייטית כולה.

נוצר אפקט של סכר שנפרץ: עד אז לא הייתה כל נגישות למידע אובייקטיבי על המדינה היהודית, על החיים בה, על תפקידה בזירה הבינלאומית ובפרט על יחסה לברית המועצות. זאת ועוד, מה שהיה ידוע על ישראל היה למעשה מעוות, בהיותו מושתת על הערכות שליליות עד זדוניות ועל מידע מסולף. לכן, משהוסרו החסמים והמידע על ישראל החל לזרום באופן חופשי, הוא זכה לביקוש כאילו היה זה "הפרי האסור". במילים פשוטות, במונחים של דעת הקהל הפכה ישראל למותג אופנתי.

מערכת העיונות כלפי ישראל, שהייתה מושרשת עמוק בחברה הסובייטית, התמוטטה משנחלשה יכולתו של המשטר הקומוניסטי לכפות את תכתיביו על הציבור עם תחילת הפרסטרויקה. התברר כי עוינות זו לא יכלה להתקיים בלי לחץ מלמעלה וללא שלד אדמיניסטרטיבי ואידיאולוגי נוקשה. החברה הסובייטית עברה בהצלחה את מבחן הסובלנות והעמידות לאנטישמיות, שבו היא הועמדה על ידי החיים עצמם.

הגלאסנוסט (הפתיחות) – ביטולם של הצנזורה ושל התכתיבים האידיאולוגיים הנוקשים – הביא לחופש ביטוי ולאפשרות להביע דעות והשקפות כמעט ללא הגבלה, ובהן גם דעות לאומניות, אנטישמיות ואפילו פשיסטיות של ממש. הופיעו תנועות וקבוצות קיצוניות שהטיפו באופן גלוי ומשולח רסן לשנאת יהודים כבימי הפוגרומים. בין הקבוצות הללו בלט במיוחד הארגון פמיאט (Pamiat), שממנו הסתעפו קבוצות קיצוניות אף יותר. בסוף שנות ה־80 ובתחילת שנות ה־90, פעילי ארגון פמיאט, שהיו ביניהם גם דמויות מפורסמות, קיימו בקביעות עצרות המונים ותהלוכות במוסקבה ובערים גדולות נוספות, ובפרט בלנינגרד. הם גם פרסמו ספרות אנטישמית רבה. עם זאת, ההתססה והתעמולה הנרחבת והרעשנית למדי, שעוררה חששות מפני אפשרות לביצוע פוגרומים, לא הובילה בסופו של דבר לפעולות מעשיות כלשהן.

הדחייה של ההסתה לפוגרומים מצד רוב האוכלוסייה הלמה את הממצאים המתקבלים ממחקרי דעת קהל מקיפים ומעמיקים שעורך הקונגרס היהודי של רוסיה (REK) מדי שנה. הממצאים מצביעים על כך שהאנטישמיות ברוסיה היא נחלתן של קבוצות השוליים. שנאת יהודים או "האנטישמיות העממית", חרף היותה מסורת ארוכת שנים שטופחה ברוסיה עוד מימי האימפריה הצארית, חדלה להתקיים בהיעדרה של אנטישמיות ממלכתית. ללא עידוד מצד רשויות השלטון, האנטישמיות אינה זוכה לתמיכה ברבדיה הרחבים של החברה הרוסית.

אומנם בסוף שנות ה־80 ובתחילת שנות ה־90 של המאה הקודמת לא בוצע כל מחקר מדעי בנושא, אך אפשר היה למדוד בצורה אמפירית כיצד השתנה יחסה של האוכלוסייה היהודים וכלפי ישראל — מיחס שלילי ביותר, שאותו טיפח המשטר הקודם באמצעות התעמולה הרשמית, ליחס חיובי בבירור.

אז החלה ההתעוררות המהירה של התודעה הלאומית היהודית ושל החיים היהודיים. הוקמו ארגונים לאומיים והתחדשה הפעילות הדתית. אולם כל אלה ואפילו ההגירה היהודית ההמונית מברית המועצות לא גררו אחריהם יחס שלילי ליהודים אלא להיפך, עוררו הבנה וכבוד כלפיהם. הציונות חדלה להיות גורם מאיים ברגע שהפסיקו להשתמש בה להפחדה.

השינוי העקרוני במדיניות החוץ הסובייטית בכיוון של היפתחות לעולם בישר שינוי לטובה ביחסה של ברית המועצות לישראל. כלומר, חידוש היחסים הדיפלומטיים הרשמיים היה בבחינת המובן מאליו, ורק עניין של זמן. תפקיד חשוב מילאו בתהליך זה הלכי הרוח בציבור ביחס למדינת ישראל, שהיו חיוביים באופן בלתי צפוי למרות שנים של עימות, דיסאינפורמציה ושטיפת מוח. יחס חיובי זה השפיע בסופו של דבר על קצב ההתקדמות אל היעד שנקבע.

משרד החוץ הסובייטי פעל בזהירות, בהדרגתיות ובלי חיפזון. תחילת עבודתו של הצוות הקונסולרי הישראלי במוסקבה הייתה נקודת המפנה בקשרים בין המדינות. הצוות החל לפעול מייד לאחר פגישת שר החוץ הסובייטי אדוארד שוורדנז'ה עם ראש ממשלת ישראל יצחק שמיר, במהלך כנס במטה האו"ם בניו יורק ביוני 1988. לטובת פתרון הבעיות המעשיות (שרובן היה קשור בגל המסתמן של עליית יהודי ברית המועצות) אפשר היה להסתפק עוד זמן מה בדרג של צוות קונסולרי, אולם שורה של אירועים דרמטיים גרמו להאצת התהליך, לפתיחת הנציגות הרשמית של ישראל במוסקבה ולהתקרבות כללית בין שתי המדינות.

פושעים שחטפו בדצמבר 1988 כיתת תלמידים ומורה בעיר אורדז'וניקידזה (Ordzhonikidze, כיום Vladikavkaz) שבאזור הקוקז והחזיקו בהם כבני ערובה תרמו באופן ניכר — בלי שהתכוונו לכך — לשיפור חד ביחסים בין ברית המועצות לישראל. החוטפים הציבו תנאים שהושפעו הן מהתעמולה הסובייטית והן מהמיתוסים האנטישמיים. תמורת שחרור התלמידים והמורה הם דרשו לטוס לישראל, שהייתה בראייתם המדינה העוינת ביותר לברית המועצות, ושעימה לא היו לסובייטים יחסים דיפלומטיים. לאור זאת סברו הפושעים כי הם לא יוסגרו לברית המועצות. בתמורה לשחרורם הציגו החוטפים לישראל מחצית מסכום הכופר — מיליון דולר — שהם דרשו מהרשויות הסובייטיות בעבור בני הערובה. החוטפים סברו שיהודים לא יוכלו לסרב לסכום גבוה כל כך.

מובן שבישראל החוטפים נעצרו. לאחר סיום הטיפול בהליכים הפורמליים הם הוסגרו לידי הרשויות הסובייטיות, אנשי צוות המטוס שהיו בני ערובה של הפושעים זכו לקבלת פנים חמה בארץ והמטוס הוחזר לברית המועצות. האירוע, שהעולם כולו עקב אחריו במתח רב, זכה לפרסום נרחב. בברית המועצות הוא מוטט את המיתוס בדבר עוינותה של ישראל גם בקרב אלה שביקשו להאמין בו.

התנהגותה של המדינה היהודית (שהייתה צפויה, שכן ישראל בעצמה סובלת מאיום הטרור) נתפסה כמעשה אצילי וידידותי וזכתה להערכה פומבית הן מצד משרד החוץ הסובייטי והן מצד הממשלה כולה. לדברי אריה לויין, אז ראש הצוות הקונסולרי של ישראל במוסקבה ולימים השגריר הישראלי הראשון ברוסיה,

הוא הוזמן לבילי נחיתתו של המטוס החטוף בישראל אל השר שוורדנדזה, וזה הביע בפניו הכרת תודה. מרגע זה החלו הגורמים הרשמיים במוסקבה להתייחס לישראל כאל ידידה.

אלכסנדר בובין (Bovin) מונה לתפקיד השגריר הראשון של ברית המועצות בישראל לאחר חידוש היחסים בין השניים, והיה גם שגרירה הראשון של רוסיה בישראל. מינויו של בובין לתפקיד זה היה הוכחה כבדת משקל וחשובה לכך שהיחסים בין מוסקבה לירושלים אינם רק יחסים פורמליים בין שתי המדינות, אלא גם יחסים רגשיים בין שני העמים.

בובין, שהתבלט באישיותו המרשימה והתפרסם כפרשן פוליטי ומגיש תוכנית טלוויזיה, היה אהוד מאוד על הקהל הסובייטי הרחב. בובין לא היה דיפלומט במקצועו. הוא נמנה עם האליטה הפוליטית ושימש יועצם וכותב נאומיהם של המנהיגים הסובייטים יורי אנדרופוב וליאניד ברז'נייב. בו בזמן הוא היה אדם חופשי, עצמאי, חד לשון, מעין דיסידינט המקורב לשלטון.

בחוגי העיתונאים וכמובן בחוגי השלטון הכירו את יחסו של בובין לישראל ולמדיניותה של ברית המועצות כלפיה. בעיצומה של העוינות הסובייטית למדינה היהודית, בובין הרשה לעצמו את הבלתי מתקבל על הדעת באותם זמנים. הוא טען בפומבי כי ברית המועצות טעתה בכך שניתקה את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל. ייתכן שזו הייתה הסיבה להדחתו מתפקיד מנחה התוכנית המובילה בערוץ הטלוויזיה המרכזי בשם 'הסקירה הבינלאומית', שעסקה בנושאי מדיניות חוץ.

מינויו של בובין לשגריר בישראל לאחר הנתק הדרמטי וארוך השנים ביחסים בין המדינות היה צעד אמיץ, סמלי ופרי ראייה ארוכת טווח של ראשי משרד החוץ ושל מנהיגי ברית המועצות דאז. הודות לבובין, לא רק שחידוש היחסים בין שתי המדינות החל ברגל ימין, הוא גם לווה ב"הרמוניה" המדינית הנכונה.

אלכסנדר בובין היה, כפי שכינוהו, השגריר העממי. הוא היה אהוד מאוד בישראל, רבים התחברו אליו והיו עימו ביחסי ידידות קרובים. היו אלה הן אנשים מהממסד הישראלי והן אזרחים פשוטים, רובם דוברי רוסית שעלו מברית המועצות שנים קודם לכן, וגם עולים חדשים שהגיעו לישראל בהמוניהם בתקופה זו בדיוק, ושינו לחלוטין את פני המדינה היהודית.

העובדה שהיה זה בובין שייצג את מדינת מוצאם על אדמת מולדתם ההיסטורית תרמה לכך שאזרחים אלה שימרו או חידשו את הקשר עם המדינה שעזבו. הם לא שכחו ולא רצו לשכוח את המדינה הזו ושמרו אותה בליבם. אינני יודע אם מינויו של בובין נועד לשמש מחווה כלפי ישראל מצד ראשי משרד החוץ הסובייטי דאז, או שהדבר קרה באופן בלתי מתוכנן, אך אין ספק שזה היה מהלך מוצלח!

אחרי שלושים שנה אפשר לומר כי היחסים בין רוסיה לישראל – על אף המחלוקות שהיו בעבר וכאלה שעולות מעת לעת גם עכשיו – בנויים לא רק על מחוות ואינטרסים רשמיים. ביסודם טמון קשר רגשי עמוק הנובע מההרכב האתני בישראל, מההיסטוריה המשותפת ומהעובדה שבאופן מסורתי שתי המדינות תופסות זו את זו כדבר מה גדול יותר וטובע עמוק יותר ממושא של דיפלומטיה פורמלית. מדובר בנכס יקר ביותר שיש לשמור עליו, כי נכס זה הוא שברירי ביותר וקשה להסבר שכלתני.

כשקשה להסביר, צריך פשוט להרגיש.